

Verscheen in Zuivelzicht 1986

In het kader van 100 jaar zuivelcoöperatie (V)

Bron: Zuivelzicht 1986 nr. 11

Eerste produktieraming van zuivel op grond van veetellingen.

Het wettig gezag van de Nederlanden organiseerde aan het eind van de 18e en het begin van de 19e eeuw de eerste veetellingen. Toen noteerden de tellers van de vee-inventarisatie op de weidegronden dat er 950.000 stuks rundvee gehouden werd. Bij benadering is op grond van die gegevens te taxeren hoe groot toen de zuivelproductie in ons land is geweest.

Omstreeks 1800 diende circa driekwart van de rundveestapel die ouder was dan twee jaar voor de boter- en kaasproductie op de boerderijen. Dat betreft dan vooral de oude zuivelgebieden van Nederland. Op de zandgronden vond de melkveehouderij veel minder intensief plaats en was een groot deel van de melk nodig voor zelfverzorging. Wat over was werd gebruikt voor boterbereiding, waarbij de vrijkomende karnemelk werd aangewend voor de mesterij van kalveren en de opfok van biggen. Van de getelde 950.000 volwassen runderen was circa een kwart bestemd voor de vetweiderij.

Men berekende toen dat een goede koe jaarlijks voldoende melk leverde voor 100 tot 130 pond boter en 200 tot 240 pond komijnekaas. In Noord-Holland bij de productie van zoetmelkse kaas, waarbij alleen weiboter gewonnen wordt, werd de productie per koe getaxeerd op 350 tot 400 pond kaas en zelfs wel meer.

Die kaasopbrengst zou in Zuid-Holland en Utrecht 25 tot 40 pond lager zijn. Uit deze gegevens blijkt dat omstreeks 1810 in ons land circa een miljoen ton melk werd geproduceerd en dat de gemiddelde melkproductie per koe op bedrijven waar melkvee gehouden werd, varieerde van 1.500 tot 2.000 liter per jaar.

De zuivelproductie

Uit de verzamelde gegevens is bij benadering te berekenen wat de omvang van de Nederlandse zuivelproductie is geweest in het begin van de 19e eeuw. Getaxeerd is dat toen in de beide Hollanden en Friesland - de belangrijkste zuivelprovincies - 26 miljoen pond boter werd geproduceerd en dat het Friese aandeel daarin negen miljoen pond boter bedroeg. De totale kaasproductie in die drie provincies taxeerde men op 44 miljoen pond, waarvan acht miljoen pond Friese kaas. Daarbij komt nog de productie in de provincies Groningen en Utrecht.

Aan de hand van verschillende gegevens uit die tijd, en ook rekening houdende met een betrekkelijk geringe melkproductie in de zandprovincies, terwijl destijds in Zeeland ook een niet onbelangrijke melkproductie plaatsvond komt men tot de conclusie dat in totaliteit in het begin van de 19e eeuw per jaar in Nederland circa 30 miljoen pond boter werd geproduceerd en circa 50 miljoen pond kaas. Verder was zoals gezegd een flink deel van de jaarlijkse melkproductie nodig voor de consumptiemelkvoorziening op de boerderijen en in dorpen en steden.

Uitvoeren binnenlands verbruik in de 19e eeuw

W-. ,neer men zo hier en daar wat uit de historie tracht op te pikken, komt men voor de vraag te staan hoeveel kaas de Nederlanders zelf wel aten in vroeger eeuwen.

Noordhollandse boerin uit de Camera Obscura van Hildebrandt (±1840).

Daarover komt men de meest uiteenlopende uitspraken tegen, die variëren van 1/10 deel tot de helft van de totale produktie. Voor een groot deel zal dat ook wel hebben afgehangen van het feit of het een goed of slecht produktiejaar betrof, met veel of weinig ziekten onder het vee alsmede hoe de prijs voor de consument zich ontwikkelde. Uit enkele cijfers uit het begin van de 19e eeuw valt te concluderen dat toen de uitvoer van boter per jaar gemiddeld circa acht miljoen pond beliep en de uitvoer van kaas ongeveer 24 miljoen pond. Dat zou dan overeenkomen met 1/3 deel van de boterproduktie en ruim de helft van de kaasproduktie. Waarschijnlijk is echter flink wat meer uitgevoerd. Men was toen beslist handig genoeg om de heffingen (belastingen) op uitvoer en ook de waagrechten te ontlopen, die met elkaar een betrekkelijk groot deel van de waarde uitmaakten. Wel stonden daar hoge straffen op, maar het ontduiken van die verplichtingen was niet zo moeilijk en over een economische controledienst beschikte men toen nog niet.

Overigens was er toen wel een sociale controle en in de Franse tijd trad het toenmalige bewind niet zachtzinnig op ten aanzien van smokkelaars. Omstreeks 1815 bracht de uitvoer van boter en kaas - dat was dus vlak na de Franse tijd - bijna 10 miljoen gulden op.

Na herstel van de onafhankelijkheid.

Na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid in 1813 werd de handelspolitiek van de vroegere Bataafse Republiek weer voortgezet. Zo werd de boter- en kaasexport opnieuw bezwaard met verhoogde uitvoerrechten. Aanvankelijk werd meer kaas dan boter geëxporteerd. In het laatst van de 19e eeuw ging de uitvoer van boter een grotere rol spelen en verkreeg onze boter een zekere roem. Dat kwam mede door de opkomst van de industrie in Engeland, waardoor men daar een steeds grotere behoefte kreeg aan de invoer van agrarische produkten van het vasteland van West-Europa en ook van veel verder weg.

Zo begon een van de 'vorsten' onder de Rotterdamse kooplieden, Antony van - Hoboken, al in 1774 zijn loopbaan met het exporteren van boter. Hij werd een van de zeer belangrijke handelaren ter wereld in zuivelprodukten, naast andere agrarische en niet-agrarische produkten. Tevens was hij een van de belangrijkste reders. Door de plaatselijke zuivelhandel in de Hollanden en Friesland opgekochte boter werd door Van Hoboken voornamelijk naar Engeland doorverkocht. Hij legde de grondslag voor een rijke en wereldomspannende handelsonderneming en hij was niet de enige. Een aantal andere exporteurs in zuivelprodukten opereerde vanuit Amsterdam, maar ook rechtstreeks vanuit Friesland. Uit Rotterdam werden bovendien grote hoeveelheden andere agrarische produkten, zoals meekrappeoder, naar Engeland verscheept voor de verven die nodig waren voor de Engelse textielindustrie, en ook het slachtvee dat afgemest was in het spoelingsdistrict ten noorden van Schiedam.

Dog

(wordt vervolgd)

In het kader van 100 jaar zuivelcoöperatie (VII)

Bron: Zuivelzicht 1986 nr. 13

Het ochtendgloren van de zuivelcoöperatie

In 1872 startte in de Wieringerwaard een kaasfabriekje voor gezamenlijke rekening. De eerste zuivelconsulenten traden aan om de zuivelbereiding te verbeteren. De melkinrichtingen in de steden gingen aarzelend van start en al spoedig werd de eerste echte zuivelcoöperatie opgericht.

Anno 1872 werd in de Wieringerwaard gestart met de eerste gezamenlijke kaasmakerij, die wat groter van opzet was dan de reeds zo hier en daar kleine gezamenlijke kaasmakerijtjes van enkele boeren. De exploitatie van het fabriekje in de Wieringerwaard was voor gezamenlijke rekening. In Noord-Holland was men van mening dat dit de eerste coöperatieve zuivelonderneming is geweest onder de naam 'De Volharding'.

Dat is later betwist. In de eerste plaats leverden de boeren niet alle melk, want hier en daar hield men de 'behandeling' de avondmelk en het afromen daarvan om van die room boter te bereiden nog vrij lang in eigen hand. In de tweede plaats was de rechtsvorm van deze eerste fabriekjes (en ook van vele zeer kleine dagkaasfabriekjes) een soort naamloze vennootschap of draaiden op basis van een onderling contract dan wel in de vorm van een burgerlijke maatschap. De grotere fabriekjes hadden weinig personeel, dat bestond uit een kaasmaker met eventueel een knecht en/of een klein knechtje, terwijl ook de vrouw van de kaasmaker hand- en spandiensten verleende in de 'fabriek'.

De Noordhollandse zuivelvereniging

In 1887 heeft een 15-tal van de kleinere dagkaas- en maatschap-fabriekjes in Noord-Holland een zuivelvereniging opgericht als een soort studieclub, want het ging om de onderlinge voorlichting. Aan dat idee zal niet vreemd geweest zijn dat een zekere Wouter Sluis, die boer was in de Beemster, een handleiding had geschreven over het maken van Edammer kaas. Die handleiding is in 1877 te Purmerend uitgegeven, terwijl in 1887 in Assendelft een boekje werd gedrukt over de zgn. Boekel-methode, geschreven door P. Czn. Boekel, die in de Wieringerwaard praktisch boer was.

Bovendien werden in die tijd de eerste zuivelconsulenten aangesteld. In Friesland was dat in 1889 de heer J. Mesdag. In Noord-Holland was dat in 1895 de heer W. Kestra en in Zuid-Holland de heer W. Bos. Deze heren werden aangesteld door de Friesche en door de Hollandsche Maatschappij van Landbouw en hadden vooral tot taak de zuivelbereiding op de boerderijen te verbeteren, maar ze gingen ook de start van de fabriekmatige zuivelbereiding een handje helpen.

Dagkaasfabriekje

Bij het ochtendgloren van de zuivelindustrie

Vermeldenswaard is dat de heer W. Kestra in 1900 een rapport schreef over de fabriekmatige zuivelbereiding, waarin hij vermeldde dat in Noord-Holland toen 50 à 60 kaasfabriekjes draaiden die naar schatting 10% van de melk verwerkten en ongeveer 100%

van de in Noord-Holland geproduceerde Edammer kaas voortbrachten. In 1900 werd Keestra benoemd tot secretaris van de Friesche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken.

Dat is hij gebleven tot 1906; toen werd hij directeur van de Zuivelschool te Bolsward en zou dat tot zijn pensionering in 1935 blijven. Het hoger zuivelonderwijs in Bolsward heeft de grootste stoot gegeven tot de industrialisatie van de zuivelbereiding. Die school leverde de eerste geschoolde beheerders van de zuivelindustrie af, beheerders die later de titel van directeur zouden krijgen.

Het bundelen van belangen

In 1879 stichtte M. Bokma de Boer in Veenwouden de eerste zuivelfabriek in Friesland, die de mooie naam van Freia kreeg en in 1880 werd te Leeuwarden in de 'Schrans' een melkinrichting geopend. In 1882 werd te Harlingen de Nederlandsche Maatschappij van Kaas- en Roomboter fabrieken opgericht, waar in de loop der jaren zich een 15-tal fabrieken bij aansloot. In 1885 telde men in Friesland ongeveer tien zuivelfabrieken, die alle door particulieren werden gedreven.

In 1886 werd vervolgens de eerste zuivelcoöperatie opgericht. Een groepje boeren in Warga leverde namelijk melk aan de melkinrichting in Leeuwarden. Daarover groeide in de loop der jaren een zekere onvrede. De leveranties verliepen niet zoals men graag zag en de uitbetaalde melkprijs leek de boeren te laag.

Niet onvermeld mag blijven dat in vele steden in die tijd melkinrichtingen werden gesticht die de concurrentie aangingen met de zelfslijtende melkveehouders en melkgrossiers die voor de slijters in de stad de melk van de boeren opkochten. Die melk werd soms opgehaald bij de boeren zelf of de boeren brachten die melk per schuit naar de stad. Zo staken boeren uit de Zaanstreek elke morgen het IJ over om de melk naar Amsterdam te brengen. In de hoofdstad werd in 1879 een van de eerste melkinrichtingen gesticht.

Rond de grote steden in het westen des lands werden door de boeren melkveehouderverenigingen gesticht, die melkveilingen gingen houden, waar de slijters en melkgrossiers leverings-contracten konden afsluiten. Die veilingen hebben een aantal jaren standgehouden met steun van de landbouwmaatschappijen. Vooral de Hollandsche Maatschappij van Landbouw is daarin zeer actief geweest. Later werd in het westen de Coöperatieve Melk Centrale gesticht, als opvolger van die melkveeoudervereniging waarin men een groot deel van de melkafzetbelangen bundelde.

Handkrachtfabriekje Brabant

De eerste zuivelcoöperatie

We willen terugkomen op het ongenoegen dat het groepje Wargaaster boeren had in 1885 met hun afnemer, de Leeuwarder melkinrichting. In Warga werd toen onder leiding van Hendrik Johannes Kooistra een commissie gevormd om na te gaan wat ze beter konden doen dan melk leveren aan de melkinrichting. Een zeer groot deel van de boeren rond Warga waren pachtboeren die niet kapitaalkrachtig genoeg waren om zelf een eigen fabriek te financieren in de vorm van een vennootschap o.i.d. Wel kregen zij

steun van een zestal grondeigenaren, alsmede van twee predikanten en van de kerkvoogdij. Zo werd het mogelijk dat obligaties konden worden uitgegeven.

De eerdergenoemde heer Kooistra gaf het goede voorbeeld aan de verdere ontwikkeling van de zuivelcoöperaties door in Warga ingevoerd te krijgen dat de boeren die lid werden zich hoofdelijk aansprakelijk moesten stellen voor het geval eventueel de coöperatieve zuivelonderneming geliquideerd zou worden. Dat was dus de dekking van de uitgegeven obligaties. Zo is het voor elkaar gekomen dat op 20 juni 1886 door 23 boeren met totaal 715 melkkoeien de eerste echte zuivelcoöperatie werd opgericht. De fabriek die in Warga ging draaien had totaal f 35.000 moeten investeren.

Schoorvoetend

In de eerste tijd werd het voorbeeld van de 23 boeren in Warga schoorvoetend nagevolgd. Lang niet iedere boer was bereid om een hoofdelijke onbeperkte aansprakelijkheid te aanvaarden, al wilde men wel zijn melk fabriekmatig laten verwerken. Hierbij speelde wellicht een rol dat de meer kapitaalcrachtige boeren meer te verliezen hadden. Niettemin, in 1890 telde men in Friesland 45 zuivelfabriekjes, waarvan er 16 ingeschreven stonden als zuivelcoöperaties. Men had de mogelijkheid ontdekt om belangrijk meer krediet te krijgen voor de op te richten zuivelcoöperatie door zich hoofdelijk aansprakelijk te stellen.

Maar met die kredietverschaffing haperde het toen wel eens, want niet alle notarissen of particulieren resp. kerkvoogdijen stonden open voor kredietverschaffing aan zuivelcoöperaties ook al stelden de leden zich hoofdelijk aansprakelijk voor eventuele liquidatie van de nog op te richten fabriek. De ontwikkeling van de kredietbehoefte was op zichzelf weer de prikkel voor de oprichting van twee coöperatieve zuivelbanken, namelijk een in Friesland en de ander in Noord-Holland. Die twee zuivelbanken zijn tot wasdom gekomen door de groeiende zuivelproducten

(wordt vervolgd) **Dogterom**

Het ochtendgloren van de zuivelcoöperatie

Bron Zuivelzicht 1986 nr. 14 blz. 446> (zonder foto's)

De industriële revolutie

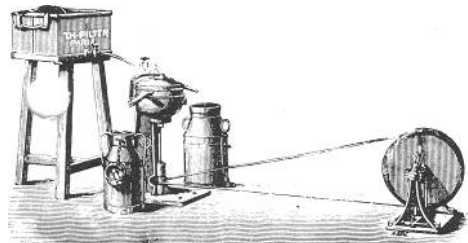
Een eeuw terug kwam de ontwikkeling van de maatschappij in een stroomversneling. Dat betrof niet alleen de metaalbewerking en de textielproductie maar ook de handel. Dat straalde af op het platteland. Met de komst van de roomcentrifuge begon de industrialisatie van de melkverwerking.

Ongeveer een honderd jaar terug vonden geweldige aanzetten plaats die tot in onze tijd hun weerklink vinden. Toen werden de bietsuikerfabrieken opgericht, wat van enorme invloed is geweest op de wereldsuikervoorziening en de handel in suiker. In 1876 werd de Rijkslandbouwschool te Wageningen gesticht, wat de voorloper was van de Landbouwhogeschool, die wereldberoemd zou worden. Het spoorwegnet werd in die tijd in Amerika met een sneltreinvaart uitgebreid, evenals in Europa. De gevolgen daarvan beïnvloedden de gehele westelijke wereld, maar nu na een eeuw hebben de spoorwegen wel een groot stuk van hun belangrijkheid ingeboet.

Ruim honderd jaar geleden waren ook Karl Benz en Gottlieb Daimler bezig met de uitvinding resp. verbetering van de verbrandingsmotor. In 1885 reed hun eerste auto op de weg en tot op de dag van vandaag heeft ook dat de wereld grondig doen veranderen.

Het begon met de roomcentrifuge

Hoe men het ook probeerde om de oproming van de melk sneller en beter te doen verlopen, door platte of hoge koperen vaten, gekoeld door nortonwater, de grote vooruitgang bracht de uitvinding van de roomcentrifuge. Niet precies is te zeggen wanneer dat zuivelwerktuig het eerst in de praktijk met succes is gebruikt.

Al in 1859 en ook in 1864 wordt melding gemaakt van de mechanische ontroming van melk. Wel is bekend dat het in 1874 een zekere heer Lefeld gelukt was een bruikbare centrifuge te maken, die in 1879 door De Laval verbeterd is. Toen ontstond een handzaam type, want de eerstgenoemde schijnen nogal groot en zwaar uitgevallen te zijn. Het werd toen mogelijk om met handkrachtcentrifuges de melk te ontromen. En de centrifuges zijn sindsdien steeds verder ontwikkeld, tot aan de huidige bactofuges, waarmee zelfs bacteriën uit vloeistoffen geslingerd kunnen worden. Dat vraagt echter wel een flinke investering en kost nogal wat energie. Door deze apparaten kunnen ook in andere branches vloeistoffen gesplitst worden, dan wel teruggewonnen worden waar men anders geen mogelijkheden toe heeft.

Tussenfase

In de ontwikkeling van de zuivelcoöperatie is ook nog een tijdsbestek te noemen waarin particuliere fabrieken van de boerderijen onafgewerkte boter opkochten en die verder bewerkten. Die boter kwam a.h.w. nog in korrelvorm uit de karn en werd vervolgens op de fabriek volgens de zgn. Normandische methode verwerkt. De in Sneek in 1888 opge-

richte particuliere zuivelfabriek droeg dan ook de toepasselijke naam 'La Normandie'. Maar niet alleen de boerinnen werden ontlast wat betreft hun arbeid bij de botermakerij op de boerderij, ook kleine fabriekjes leverden nogal eens in de eerste jaren van hun bestaan de onafgewerkte boter aan dergelijke grotere stoomzuivelfabrieken. In die tijd werden er uitvoerige en soms heftige beschouwingen gehouden en studies gemaakt over de voor- en nadelen van de fabriekmatige zuivelbereiding, maar ook over de principiële verschillen resp. de voor- en nadelen wat toen genoemd werden de speculatieve of coöperatieve fabrieken.

De boterfabrieken waren er eerst

Door de komst van de roomcentrifuge werd de boterbereiding eerder gemechaniseerd dan de kaasbereiding. Volgens de tellingen in 1900 telde men in het gehele land naast tientallen melkinrichtingen in de steden op het platteland 876 boterfabrieken en die produceerden toen met elkaar in dat jaar 839.348 ton boter. De fabriekmatige kaasbereiding scoorde in datzelfde jaar slechts 25.900 ton kaas.

Toen werd er echter wel veel kaas gemaakt, maar dat gebeurde nog in hoofdzaak op de boerderijen, zowel in het westen van het land en in Utrecht als in het noorden van het land. Kleine dagkaasfabriekjes, wat eigenlijk gezamenlijke boerenkaasmakerijen waren, trof men in Noord-Holland aan. In 1906 waren er daar 106 in bedrijf, waaronder 86 die op een onderlinge grondslag werkten en 20 gedreven werden door een particulier. Bekend was dat toen van de totale Noord-Hollandse kaasproductie nog 58% op de boerderijen werd gemaakt.

Zuivelcoöperaties in alle gewesten

Werd de eerste echte coöperatieve zuivelfabriek in 1886 in Warga gesticht, in Groningen was dat in 1894 in Middelstum. Dat was een coöperatie op aandelen. Het geplaatste kapitaal bedroeg f 20.000 en er werd in 1896 693 ton melk verwerkt. Van Drenthe weten we alleen dat in dat zelfde jaar 1894 al zes coöperatieve boterfabriekjes draaiden, naast drie vennootschappen en vier particuliere boterfabrieken¹.

De eerste zuivelcoöperatie die in Oost-Nederland gesticht werd, was in 1891 de zuivelcoöperatie in Didam. In Zuid-Nederland werd in 1892 de eerste zuivelvereniging opgericht, n.l. in Tungalroy, en drie jaar later telde men in Noord-Brabant al 49 coöperatieve boterfabriekjes en in Limburg 59 handkracht- en één stoomzuivelfabriek, die werkten op coöperatieve grondslag. De in die tijd meest geprezen zuivelcoöperatie stond in het Westbrabantse Wouw, want dat was de enige in de drie zuidelijke provincies die naast boter ook kaas produceerde en bovendien dreef men hiernaast ook nog een graanmaalderij ten behoeve van de leden van de zuivelcoöperatie

In Zeeland verrees in 1891 in Sluis de eerste coöperatieve zuivelfabriek. Later kwamen daar nog negen bij. De grootste was 'De Duif' te Nieuwerkerk, want die telde 9 leden, die 1,5 miljoen kg melk lieten verwerken. In Kruiningen stond de kleinste, met drie leden, die samen 50.000 liter melk leverden. Op den duur was de meest succesrijke coöperatieve zuivelonderneming die op Walcheren, met ruim 1.000 leden.

In Zeeuws-Vlaanderen was de ontwikkeling wat anders. Daar begonnen de boeren met het zelf ontromen van de melk met een handcentrifuge en de room ging naar de coöpe-

¹Eerste Stoomzuivelfabriek in Drenthe was Rogat in 1888, een Coöperatie op aandelen. De eerste coöperatieve handkrachtfabriek was in Erm in 1894 (JH)

ratieve boterfabriek. Toen de centrifuges versleten waren en het vervoer verbeterd was, stuurde men de melk naar de zuivelcoöperatie

(wordt vervolgd) **Dogterom**

Rectificatie

In de serie over 100 jaar zuivelcoöperatie is in de afleveringen VI en VII een tweetal foutjes geslopen. In aflevering VI wordt in de derde kolom op pag. 394 opgemerkt dat in Noord-Holland omstreeks 1870 à 1880 tot tweemaal kaasmaken per dag werd overgegaan. De aandachtige lezer zal opgemerkt hebben dat daar eenmaal per dag had moeten staan. In aflevering VII staat in de tweede kolom op pag. 432 dat in 1900 50 à 60 dagkaasfabriekjes in Noord-Holland draaiden, die 10% van de melk verwerkten en 100% van de in Noord-Holland geproduceerde Edammer kaas voortbrachten. Dat moet, zoals men kan veronderstellen, 10% zijn, want 90% werd nog op de boerderijen voortgebracht.

Het ochtendgloren van de zuivelcoöperatie

Bron: Zuivelzicht 78 1986 nr.15 blz. 492>

De zuivelindustrie organiseert zich

De honderden fabriekjes gingen contact met elkaar zoeken. De zuivelconsulenten stimuleerden dat. Ook landelijk zocht men contact en de FNZ en de WZM werden opgericht.

In september 1899 besloten afgevaardigden op een vergadering van de Nederlandse Coöperatieve Bond te 's-Gravenhage dat het nodig werd voor de zuivelcoöperaties een nationale zuivelbond op te richten. Een voorbereidingscommissie werd ingesteld. Die ging aan de slag, ontwierp de statuten en riep op 18 april 1900 vertegenwoordigers van alle gewestelijke zuivelbonden bijeen, van wie vermoed werd dat zij zouden meewerken aan de totstandkoming van een Algemene Nederlandse Zuivelbond. De geboorte verliep verder voorspoedig en op 20 oktober van dat jaar werden de eerste statuten ondertekend door de toenmalige oprichters.

Bovenaan stond de Gelders-Overijsselse Zuivelbond, gevolgd door de zuivelbonden voor Friesland, Zuid-Nederland, Noord-Brabant en Drenthe. De Groninger bond trad een jaar later toe, evenals de zuivelbond voor Zeeland. De laatste was geen lang leven beschoren blijkaar, want enkele jaren later werd deze bond weer opgeheven.

● Coöperatieve fabriek
○ Niet-coöperatieve fabriek

Een kleine 600 melkfabrieken en melkinrichtingen overdekten in 1949 nog ons land. Circa 70% hiervan waren coöperatieve bedrijven, de overige particulier. De fabrieken verwerkten toen circa 4,5 miljard kg melk

De FNZ

Van begin af aan werd de Algemene Nederlandse Zuivelbond de FNZ genoemd. Die letters werden ook aan de naam toegevoegd. De autonoom optredende zuivelbonden wilden daarmee de federatieve samenwerking benadrukken. Toen op 20 september 1950 de Zuivelbond het 50-jarig bestaan herdacht en het predikaat koninklijke kreeg aangeboden, bleven de letters FNZ achter de naam prijken en dat is nog zo, ook al zijn intussen de gewestelijke zuivelbonden voor een groot deel geïntegreerd in de grote zuivelondernemingen die door de schaalvergroting en concentraties zijn ontstaan. De FNZ kreeg destijds de taak om de algemene belangen van de coöperatieve zuivelbereiding te behartigen en bovendien in het bijzonder de taak om de goede naam en de afzet van de door de aangesloten fabrieken gemaakte producten te bevorderen.

De VVZM

De particuliere ondernemingen organiseerden zich in 1908 in de Vereniging van (particuliere) Zuivelfabrikanten. Ook dat had een voorspel. In 1882 namelijk werd, zoals eerder vermeld, in het Friese Harlingen de Nederlandse Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken opgericht, die in de loop van enkele jaren fabrieken vestigde in Bolsward, IJsbrechtum, Oudega, Oosterlittens en Wommels.

De zaken werden daar flink aangepakt. Deze onderneming met voor die tijd flink uit de kluiten gewassen stoomzuivelfabrieken heeft volgens de analen op het gebied van de fabriekmatige melkverwerking een voortrekkersrol gespeeld. Mede op grond daarvan kreeg deze onderneming later het predikaat koninklijke aangeboden.

Een van de eerste directeuren was de heer G. J. Hibma. In 1922 vond een fusie plaats met een andere soortgelijke vereniging en ontstond de huidige Vereeniging voor Zuivelindustrie en Melkhygiëne (WZM). De initiatiefnemer tot die fusie was G. J. Hibma. Tevens werd hij voorzitter van deze nieuwe combinatie en later ere-voorzitter.

De gewestelijke zuivelbonden

De zuivelgeschiedenis is een boeiende zaak. Voor de landelijke samenwerking tot stand kwam organiseerden de zuivelcoöperaties in de gewesten zich. De eerste regionale bond die als zodanig tot stand kwam was merkwaardig genoeg de Zuid-Nederlandse Zuivelbond, in 1893. Voor de twee oostelijke provincies werd drie jaar later, n.l. in 1896, de Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken opgericht. Eveneens in 1896 kwam een soortgelijke bond voor **Drenthe** tot stand en in 1898 de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland.

Dat had in Friesland echter wel een voorspel gehad, want in 1890 had men daar al een zgn. zuivelvereniging opgericht, waarvan 29 particuliere en 16 coöperatieve fabrieken lid waren. Men kon het daarin blijkbaar niet zo goed meer met elkaar eens worden, want de coöperatieve fabrieken splitsten zich daarvan in 1893 af. Doel was gezamenlijke inkoop van kolen en hulpstoffen, plus voorlichting. Deze club nam het initiatief om in 1898 de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland op te richten.

De bond in Groningen was voorlopig hekkesluiter, want die werd in 1900 opgericht, evenals die in Zeeland. Zoals gezegd heeft deze laatste maar een kort bestaan gehad, want in 1909 sloten de leden zich aan bij de Brabantse Zuivelbond, wat in 1899 een afsplitsing was van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond, over de kwestie van de boterafzet via de botermijnen. Pas jaren later zou die afsplitsing weer ongedaan gemaakt worden,

n.l. in 1973, wat de grondslag vormde voor het concentratieproces waarvan DMV Campina in 1979 de bekroning is geworden.

In Holland

De Noord- en Zuid-Hollandse zuivelcoöperaties hebben niet aan de wieg gestaan van de landelijke zuivelbond, omdat een zuivelbond voor Noord-Holland in 1906 werd opgericht en in Zuid-Holland pas in 1921. Overigens had men voordien in Noord-Holland wel een Vereniging van Kaasfabrikanten die al gesticht was in 1887, met als doel onderlinge voorlichting.

In 1906 traden van die club 87 fabrieken tot de zuivelbond toe, maar pas in 1914 werd die bond lid van de FNZ, want de voorwaarde was dat de kleine dagkaasfabriekjes een speciaal verlaagde contributie mochten betalen. Ondanks dat bedanken in 1919 34 kleine fabriekjes en richtten een eigen bond op, die nog tot de jaren '30 heeft bestaan. Deze afsplitsing hield ook verband met de invoering van de kaascontrole, waar juist de FNZ een groot voorstander en voorvechter van was. Ook de particuliere kaashandel was destijds tegen de kaascontrole en steunde de club van kleine kaasfabrieken in hun zelfstandigheid, want de kaashandel was bang dat de zuivelbond zelf kaas zou gaan exporteren.

Niet onvermeld mag blijven dat in 1910 in Noord-Holland, aangemoedigd door de zuivelconsulent, een vakschool voor kaasmakers werd opgericht.

Honderd jaar ontwikkeling melkveestapel, -productie en fabriekmatige melkverwerking.

Jaartal	Melkveestapel x 1.000 stuks	Gemiddelde productie per koe in kg	Berekende totale melk-productie x 1.000 ton	Aanvoer bij fabrieken x 1.000 ton
1800	600	1.750	1.000	-
1880	908	ca. 2.000	ca. 1.900	-
1900	1.000	2.500	2.500	ca. 1.000
1913	1.110	2.700	2.910	1.500
1920	1.200	2.500	3.000	1.800
1930	1.299	3.400	4.418	2.000
1940	1.503	3.400	5.200	3.500
1950	1.518	3.800	5.771	4.700
1960	1.028	4.275	6.800	6.000
1970	1.903	4.350	8.300	7.700
1979	2.326	5.050	11.800	11.400
1985	2.320	5.300	12.464*)	12.165

*) Gemiddeld vetgehalte 4,16%; eiwitgehalte 3,36%

De afzet centraal

Alle zuivelbonden, de een meer dan de ander, hebben zich van begin af aan tot taak gerekend de afzet van zuivelproducten te bevorderen. Dat was uiteindelijk de verzilvering van de belangenbehartiging door zuivelcoöperaties voor de melkveehouders. Bij de Zuid-Nederlandse Zuivelbond begon dat met de botermijnen. De Friese Zuivelbond richtte in hetzelfde jaar dat de bond ontstond, n.l. in 1898, de Friesche Coöperatieve Zuivel-Export Vereniging op (FCZEV). De afkorting Frico werd pas later ingevoerd en het beeldmerk 'Kruiwagen' werd in 1899 gedeponerd.

In het Oosten werd in 1899 een botermijn in Zutphen gesticht, gevolgd door de zuivelverkoopvereniging Gelderland-Overijssel in 1917, die in 1922 overging naar de tot stand gebrachte Nationale Coöperatieve Zuivel Export-Vereniging en in Limburg en Oost-Brabant de ZNZ, afdeling Zuivelverkoop. Alle gewestelijke bonden ijverden voor de kwaliteitsverbetering van boter en kaas. De landbouworganisaties namen het initiatief om de kaas- en botercontrole bij de coöperatieve en particuliere zuivelbereiding algemeen ingang te doen vinden, waar de FNZ krachtig aan mee werkte, want dat was nodig voor het bevorderen van een betere afzet door betere kwaliteit.

Tot zover enkele grote lijnen over de ontwikkeling van de zuivelverkoop in verenigingsverband. Daar omheen en daar tussendoor hebben diverse andere zaken gespeeld, die ons in dit artikel te ver zouden voeren. Er is in de loop der jaren ook veel rivaliteit geweest tussen de particuliere zuivelhandel en de coöperatieve zuivelverkoop: uniek was en is nog steeds de zuivelcontrole onder rijkstoezicht, waarmee het bedrijfsleven zelf gestart is en tot ontwikkeling heeft gebracht. Deze controle staat nog steeds onder eigen bestuur. Het was de grondslag voor de afzetbevordering in binnen- en buitenland en draagt daar ook nu nog zijn steentje aan bij.

(wordt vervolgd) **Dogterom**

In het kader van 100 jaar zuivelcoöperatie (XI)

Het ochtendgloren van de zuivelcoöperatie

Bron: Zuivelzicht 78 1986 nr.17 blz. 554>

Van armoede tot welvaart op de zandgronden

De laatste 40 jaar is de melkproductie in Nederland vervijfvoudigd. Wat opvalt is dat de melkaanvoer bij de zuivelcoöperaties in de aloude zuivelgebieden in het westen en noorden van ons land in die jaren verviervoudigde, maar op de zandgronden wordt thans zes keer zoveel gemolken als eertijds het geval was.

Toen in de zgn. aloude zuivelgebieden in het westen en noorden van het land al enkele eeuwen zuivelexport plaatsvond was dat op de zandgronden nog niet het geval. De zuivelproducten had daar vooral een meer plaatselijke bestemming. De melk die niet nodig was voor de drinkmelkvoorziening werd vooral tot boter verwerkt en de karnemelk was voor het mesten van een paar kalveren of varkens. Slechts een klein deel van de boter vond zijn weg naar verder afgelegen streken of in het buitenland.

Bekend is dat Nederland in die tijd al zes eeuwen boter en kaas had geëxporteerd naar de Duitse vorstendommen, Engeland en de diverse havensteden langs de kust tot aan Portugal toe. De verbetering van de landbouwtechniek en de waterbeheersing, plus ontginning van zandgronden en hoogveengebieden, gesteund door onderwijs, onderzoek en voorlichting, hebben een enorme productieverbetering in geheel ons land tot gevolg gehad, maar vooral op de zandgronden. De situatie is nu zo dat op de zandgronden rond 60% van de Nederlandse zuivelproducten plaatsvindt.

In 1883 noteerden de provinciale staten van Limburg gemiddeld twee à drie koeien per boerenbedrijf

Eind vorige eeuw ging het bar slecht

In het verslag over de situatie in de landbouw in de provincie Limburg schreef in 1883 de griffier van de Provinciale Staten dat 94% van de boeren aldaar niet meer dan twee à drie koeien had. In die tijd kreeg onderwijzer Ament in het dorp Tungelroy, gelegen nabij de Belgische grens, veel kinderen op zijn schooltje waar het thuis armoedig was. Voor een deel werkten de vaders in de turfwinning en in de ontginningen. Thuis had men nog een paar koeien.

Meester Ament nam het initiatief om wat te doen aan de economische ontwikkeling van de streek, die voor een groot gedeelte in de Peel lag. Thuis karnde men de boter en gebruikte de karnemelk voor de zelfvoorziening en wat van de karnemelk over was ook daar veelal voor het mesten van een paar kalveren. In die tijd had meester Ament vernomen van de mogelijkheid om met een handcentrifuge de melkte ontromen. Hij ging in België op onderzoek uit en het gevolg is geweest dat in 1892 33 boeren besloten om voor gezamenlijke rekening een handcentrifuge te kopen bij Jumes Melotte in België en Ament werd voorzitter van deze zuivelvereniging.

De centrifuge werd bij hem in de schuur geplaatst en de boterbereiding kon beginnen, maar de verkoop van die boter was niet zo eenvoudig, want de winkeliers hadden iets tegen die fabrieksboter en tegen deze vorm van samenwerking, omdat de boerengezinnen een deel van de levensmiddelen die ze bij de winkelier kochten 'betaalden' met hun boter. Na heel wat strubbelingen vond meester Ament een afnemer in Brussel, waarmee een contract gesloten werd voor de levering van de boter tegen f 1,20 per kg franco Brussel.

Dat was een goede prijs, want omstreeks 1890 werd voor de beste boter die op de kleine boerderijen was gemaakt f 1,- per kg betaald en voor de mindere kwaliteit f 0,56. Ament werd vervolgens in meerdere dorpen te hulp geroepen en is zodoende de stimulator geweest voor de eerste cooperaties op de zuidelijke zandgronden.

Zeer eenvoudig

De inventaris van de eerste boterfabriekjes was bijzonder eenvoudig en bestond uit een bascule voor het wegen van de melk en van de ondermelk, alsmede een handcentrifuge, een kookpot, een aantal kuipjes om de room in op te slaan, een tuimelkarn en een zgn, kneedbord voor de gekarde boter. De boeren brachten zelf de melk naar de fabriek en namen de ondermelk weer mee terug.'s Morgens verrichtte meestal de kleinste van de boeren, onder leiding van de zgn. hoofdwerkman, de nodige arbeid in die handkrachtfabriekjes.

De oude zuivelgebieden exporteerden al eeuwen lang boter en kaas en bereikten al vroeg een redelijke welstand.

Op 28 september 1884 werd de ZuidNederlandse Zuivelbond (ZNZ) opgericht, waar in eerste instantie 32 fabriekjes lid van werden. De opgerichte ZNZ ging zich vooral met de problemen rond de boterverkoop bezighouden, want dat was in feite het belangrijkste probleem in die tijd. Men koos het systeem van de botermijn, een soort veilingstelsel dus, om zich meer onafhankelijk te maken van de opkopers van boter. In 1895 werd door de ZNZ een botermijn voor de zgn. bondsboter te Maastricht gesticht, vooral met het oog op de afzet naar België en Duitsland. Meester Ament was een van de initiatiefnemers.

Hij vond bovendien tussen de bedrijven door ook gelegenheid om in 1896 in Wageningen een landbouwwaakte te behalen, waarna hij landbouwwintercursussen ging geven aan jonge boeren, terwijl hij later leraar werd aan de Normaalschool te Weert. Ament vond vakonderwijs en voorlichting een eerste vereiste voor de verdere ontwikkeling.

Zuivelconsulent Ament

Door de ZNZ werd ook ter meerdere garantie van de boterkwaliteit in 1901 het Botercontrolestation Maastricht opgericht. In 1903, toen de ZNZ 10 jaar bestond, schreef Ament, inmiddels benoemd tot secretaris van de ZNZ, dat 142 coöperatieve roomboterfabriekjes lid waren van de ZNZ, met 11.000 leden, die samen 52 miljoen kg melk ter verwerking bij de fabrieken aanvoerden.

In 1905 werd meester Ament door het Rijk tot zuivelconsulent benoemd, maar hij bleef tevens secretaris van de ZNZ. Als eerste voorzitter fungeerde de heer Jan Truyen, staten- en kamerlid, alsmede 18 jaar burgemeester van Meijel en een groot aantal jaren voorzitter van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond. Jan Truyen overleed in 1919 en men noemde hem de boerenkoning van Limburg.

F. J. Ament (1864-1932)

De Eerste Wereldoorlog bracht verandering

Als gevolg van de Eerste Wereldoorlog kwamen de botermijnen stil te liggen. De regering stelde een centraal inkoopbureau in voor zuivelprodukten en nam de afzettaak van de botermijnen over. Na de oorlog stichtte de ZNZ zelf een directe boterverkoop. In 1919 werd de heer Ament benoemd tot regeringscommissaris voor de Voedselvoorziening en in 1922 werd hij voorzitter van de ZNZ, als opvolger van de heer Truyen.

Jan Truyen (1838-1919)

Intussen behoorde hij ook tot een van de meest invloedrijke leden van het FNZ-bestuur. Reeds in 1908 was hij lid van het dagelijks bestuur van de FNZ en vanaf 1909 tot aan zijn overlijden in 1932 was de heer Ament vicevoorzitter. Bovendien was hij een tijd lang lid van de Tweede Kamer van de Staten Generaal en voorzitter van de Landbouwbank en van de Roermondse Eiermijn. Zijn verdiensten werden onderstreept door zijn benoeming tot officier in de orde van Oranje Nassau en ridder in de Belgische Leopoldorde.

Elders niet anders

We hebben de ontwikkeling die hierboven is geschetst als voorbeeld genomen voor ongeveer dezelfde ontwikkelingen die zich in andere streken van ons land op de lichte gronden hebben voorgedaan. De vooraanstaande personen in vele dorpen hebben initiatieven

tot oprichting van zuivelcoöperaties, aankoopverenigingen en boerenleenbanken gesteund en bovendien ook zelf daar het initiatief toe genomen, al zijn er ook wel mislukkingen geweest. De oprichting van coöperaties is een onderdeel geweest van een totale evolutie, van een totaal ontwikkelingsproces, gestimuleerd door de zuivelconsulenten en landbouwconsulenten. Landbouw-wintercursussen in de dorpen, later landbouwscholen.

De politiek, landbouworganisaties, het Ministerie van Landbouw, Provinciale Staten, alles werkte mee om de ontsluiting, ontginning en waterbeheersing te realiseren. We hebben nog steeds bewondering voor de initiatiefnemers die in betrekkelijk korte tijd goede resultaten wisten te bereiken. Doordat de boeren en andere plattelanders zelf die ontwikkeling voor een groot deel stuurden, is daar ook een zeer grote vorming van uitgegaan.

Een boerenbehuizing van een vroegere peelwerker/boer

Zodoende werd op de lichte gronden eveneens een redelijk welvaartspeil bereikt. En dat Nederland in zijn geheel voorbestemd is, vanwege grondslag en ligging, tot het belangrijkste zuivelland van Europa, moge blijken uit het Landbouw-economisch Bericht 1986 van het Landbouw-Economisch Instituut, waarin staat dat van het areaal cultuurgrond in Nederland 67% gebruikt wordt voor grasland en voedergewassen ten behoeven van de rundveehouderij. Daarbij dient bedacht te worden dat zeer veel afvallen en bijproducten van de akkerbouw en de verwerking van akkerbouwproducten bovendien door de rundveehouderij tot waarde worden gebracht.

(wordt vervolgd) **Dogterom**